

13. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. – Львів, 1994 – 2003. – Вип. 1–10.
14. Словник української мови : В 11 т. – К., 1970–1980.
15. Сопоставительное исследование русского и украинского языков [текст] : лексика и фразеология (синхронический и диахронический аспект) / Г.П. Ижакевич [и др.] ; отв. ред. Г.П. Ижакевич ; АН УССР, Ин-т языковедения им. А.А. Потебни. – К. : Наукова думка, 1991. – 384 с.
16. Сороколетов Ф.П. История военной лексики в русском языке XI–XVII веков. – Л. : Наука, 1970. – 384 с.
17. Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка. – СПб., 1893 – 1912. – Т. 1–3.
18. Хижняк С.П. Юридическая терминология: формирование и состав / С.П. Хижняк. – Саратов : СГУ, 1997. – 136 с.
19. Туровська Л. До проблеми періодизації розвитку української військової термінології / Л. Туровська // Українська термінологія і сучасність : зб. наук. пр. – Вип. V. – К. : КНЕУ, 2003. – С. 83–90.
20. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків : У 3 т. – К., 1990 – Т. 1.
21. Язык закона / Под ред. А.С. Пиголкина. – М. : Юр. лит-ра, 1990. – 200 с.
22. Яремко Я. Розвиток синонімічних рядів в українській військовій термінології козацької доби / Я. Яременко // Українська термінологія і сучасність : зб. наук. пр. Вип. VI. – К. : КНЕУ, 2005. – С. 249–253.
23. Pradid Y. Predmet pravnickej lingvistiky ako vedy a ucebnej discipliny / Y. Pradid // Policajna teoria a prax. – 2003. – № 2. – S. 61–64.
24. Pradid Y. Zadania lingwistyki prawa jako nauki i dyscypliny dydaktycznej / Y. Pradid // Przegląd Policyjny. – 2002. – № 2 (66). – S. 33–37.

УДК 811.161.2'271'38:801.81

ЕТИКЕТНІ НАЗВИ ОСІБ ЗА РОДОМ ДІЯЛЬНОСТІ В МОВІ КОЗАЦЬКИХ ПІСЕНЬ

Гриценко О.В., здобувач

Запорізький національний університет

У статті аналізуються агентиви військової тематики, які виконували етикетну роль у козацьких піснях. Звертається увага на їхню семантику, стилістичну роль.

Ключові слова: мовний етикет, назви осіб за родом діяльності чи професією (агентиви), етикетний епітет, повтор, стилістичні синтаксичні фігури.

Гриценко О.В. ЭТИКЕТНЫЕ НАЗВАНИЯ ЛИЦ ПО РОДУ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ЯЗЫКЕ КАЗАЦКИХ ПЕСЕН / Запорожский национальный университет, Украина.

В статье анализируются этикетные агентивы военной тематики, применяемые в исторических козацких песнях, которые являются отражением казацкого речевого этикета. Обращается внимание на их семантику, стилистическую роль.

Ключевые слова: речевой этикет, названия лиц по роду деятельности или профессии (агентивы), этикетный эпитет, повтор, стилистические синтаксические фигуры.

Gricenko O.V. LABEL NAMES OF PERSONS BY THE KINDS OF ACTIVITY IN THE LANGUAGE OF COSSACK'S SONGS / Zaporizhzhnya national university, Ukraine.

This article analyzes etiquette ahentyvy military subjects, used in historical Cossack songs that are reflective of the Cossack speech etiquette. Attention is paid to their semantic, stylistic role.

Key words: speech etiquette, names of persons by occupation or profession (agentives) label epithet, repetition, stylistic figures.

Козаки – величні, сильні духом, мужні, щирі, віддані своїй країні люди. Їхньою витримкою, терпінням, уміннями, вихованістю можна пишатися. Вони стояли до кінця за свою державу, віру, мову. Деякі сучасні псевдоісторики намагаються заплямувати репутацію козацького товариства, акцентуючи увагу тільки на розвагах, оминаючи інші, більш важливі боки їхнього життя. Для прикладу можемо розглянути манеру спілкування, мовний етикет запорожців. Оскільки це дуже великий лексичний матеріал, зупинимося лише на агентивах, уживаних при звертанні козаків один до одного. Назви осіб за родом діяльності чи професією

як лексико-семантична група стали об'єктом досліджень І.К. Білодіда [13–14], І.І. Ковалика [6], Я.В. Закревської [4], М.П. Годованої [1], Г.І. Дідківської [2] та ін. Порушення цієї проблеми та часткове її розв'язання знаходимо в науковій розвідці Н.М. Журавльової [3]. Проте на сьогодні поза увагою вчених залишаються апелятиви-агенти, якими послуговувались у козацькому товаристві, зафіксовані в мові українських історичних пісень.

Метою дослідження є комплексний аналіз особливостей функціонування етикетних назв осіб за родом діяльності в козацьких піснях. Для досягнення поставленої мети необхідно виконати такі завдання:

1) вивчити склад зазначеної лексико-семантичної групи в козацьких піснях; 2) з'ясувати текстотвірну та стилістичну роль агентивів-звертань у народнопоетичних творах.

В основу терміна «назва особи за родом діяльності чи професією» беремо визначення назви виконавців дії або агентивів, запропоноване авторами «Енциклопедії української мови», яке звучить так: «Одна з категорій назв діячів на означення осіб за родом діяльності, фахом, заняттям», «напівпредикативні імена, оскільки в їхньому знач. [енні] наявна сема 'той, хто виконує дію'» [15, с. 391–392]. Розглянемо всі можливі назви виконавців дії, назви осіб за родом діяльності чи професією, заняттям незалежно від тривалості виконаної дії, важливості (чи це основний спосіб заробітку, чи це хобі), волевиявлення виконавця дії.

Цікавим є те, як зверталися один до одного в козацькому товаристві. Більшість із таких лексем (*гетьман, козак, кошовий, отаман, соцький* і под.) у сучасній українській мові є історизмами і в художній літературі допомагають відтворити реальні життєві події.

Народнопоетичні твори засвідчують широке вживання автохтонної лексики *козак*. У родинно-побутових, календарно-обрядових, деяких соціально-побутових піснях це слово вживається в значенні – «парубок, хлопець» і свідчить про розмовний характер відтворюваного мовлення, а в історичних, козацьких та соціально-побутових – у своєму прямому значенні. На Україні в XV–XVIII ст. козаком називали – «вільну людину з кріпосних селян або міської бідноти, що втекла на південні землі України й брала участь у визвольній боротьбі проти татаро-турецьких і польських загарбників; нащадка такої людини» [11, т. 4, с. 209–210]. Етикетна лексема *козак* могла бути використана у пісні без певного стилістичного навантаження: «*Бути дома, у покою, // Не пристало козакові. // Склич, козаче, склич дружину, // Гайда, Палій, в Ляхівщину!*» [5, с. 301]. Хоча за допомогою звертань, виражених іменником *козак*, які входять до складу різного типу художніх засобів, у пісенних творах добре пояснюються переживання персонажів: «*Чому, соловейко, рано не щебечеш, // Либонь голосу не маєш; // Чому ти, козаче, та й не женишся, // Либонь, доленьки не маєш?*» [9, с. 182]. Паралелізм як основний художній прийом, вжитий у наведених поетичних рядках, дає можливість вичерпно зрозуміти безвихідність та невизначеність життєвого шляху козака. Як заклик до боротьби звучать слова: «*Від нас, козаки, від нас, юнаки, // Ні один ляхок не скрився. // Нуте ж, козаки, у скоки, // Заберімося в боки, // Загнали ляхів за річку Віслу, // Що не вернуться і в три роки!*» [5, с. 187], де звертальна формула, виражена розірваною прикладковою конструкцією *козаки... юнаки*, сприяє підкресленню мужності, сили та завзятості вояків.

У народній ліриці фіксуємо звертальні формули, які складаються з етикетної лексики *козак*, ускладненої власною назвою: «*Подивись ти, козаче Супруне, // Та на свою Україну*» [5, с. 355], «*Палію, козаче, чи бачиш границю // Чи бачиш границю, свою шибеницю*» [5, с. 331]. Часто етикетні звертальні формули повторюються в словах різних героїв або накопичуються в монологі одного з них, що свідчить про емоційність, реальність розмови, підкреслює внутрішні переживання, складність життєвої ситуації, у яку потрапили персонажі: *козаки* до колишнього товариша, хоч і до зрадника, говорять: «– *Здрастуй, здрастуй, козак Сава, [...] // – Ой не тая, козак Сава, // Година настала, ...*» [9, с. 221–222]. Пан Борейко, спіймавши Нечая, звертається до нього з іронією: «*На день добрий, козак Нечай! // Як ся нам тут маєш? // Що ж ти собі лиш погадав, // Вже в руках зістаєш? // А где ж твоя, козак Нечай, // Хорошая жінка?*» // «*Ой у пана, у гетьмана // Сидить, як жидівка. // А где ж твої, козак Нечай, // Хороші діти?*» // «*Ой у пана, у гетьмана, // Як ружові квіти. // А где ж твої, козак Нечай, // Воронії коні?*» [5, с. 201–202]. Козак Супрун питає згоди в пана Калниша: «*Ой чи звелиш, пане Калнишу, у неділю рушати, // Ой чи звелиш, пане Калнишу, понеділка ждати?*», на що той відповідає: «*Ой не велью тобі, козаче Супруне, у неділю рушати, // А велью тобі, козаче Супруне, понеділка ждати*» [5, с. 353]. Повторювана звертальна формула *козаче Супруне* виконує стилістичну роль, оскільки сприяє утворенню синтаксичної стилістичної фігури епіфори. В історичних піснях зафіксовані приклади використання повторів звертальних одиниць «*козаче, козаче Супруне*» або цілого поетичного рядка «*Ой ти, козаче, козаче Супруне*» на початку кожної строфи (що свідчить про текстотвірну роль етикетних звертань-агентивів), які передають душевні переживання того, хто говорить, за долю ліричного героя: «*Ой у неділю рано-пораненько // Сам в невольеньку попав. // Ой ти, козаче, козаче Супруне, // Ой де ж твої воронії коні?*» [5, с. 353]. Іменник *козак* може входити до складу прикладкової звертальної конструкції, наприклад: «*Влапав його пан Потоцький, // Взв'язав ревидувати: // «Годі, годі, Нечай-козак, // Ляшки воювати! // А де ж твоя, Нечай-козак, // Молоденька жінка?» // «Ой бог знає, бог відає, // Може, ще де дівка. // А де ж твої, Нечай-козак, // Дрібненькі діти?»* [5, с. 224].

Досить часто звертання до козаків складається з етикетного іменника *козак* у формі кличного відмінка та емоційно-оцінних епітетів типу *молодий, славний*, що передають повагу, любов, прихильне ставлення до захисника країни: «– *Не журися, молодий козаче, великої журбою, // Єсть у мене сестра, менша мене, – буде за тобою*» [9, с. 229], «*Чи не жаль тобі, молодий козаче, // Тії дівчини буде, // Що любив-кохав півтора года, // А тепер візьмуть люде?*» [5, с. 360], «*Славний козаче, славно зажився, // Закупив города й Побережжя все, // Од Києва до Канева, а сам сидиш у Черкасах, // А того ти та й не знаєш, ...*» [5, с. 123], «– *Процай, процай, та Морозенку, ти, найславний козаче, // Ой за тобою, та Морозенку, та вся Україна плаче*» [16, с. 365–366]. Поряд зі звертанням *козак* можуть вживатися прикладки типу *панове-молодці* або *друзе добрий*, які мають емоційно-оцінне значення і підкреслюють повагу народу до козацького товариства або виражають переживання батьків та родичів за життя хлопців: «– *Ей козаче, друже добрий, прошу, добре дбайте, // Де ти мого сина Йвася Коновченка-вдовиченка догониш, // Міжду лицарями лицарем постановиш, // Од матусі поклон оддаси*» [16, с. 354], «– *Ей козаки, друзі добрі, прошу; добре дбайте: // Уже кінь козацький по турецькому табору гуляє – // Знать нашого Йвася Коновченка-вдовиченка на світі немає!*» [16, с. 356], «– *Гей, козаки, панове-молодці, // Я святе письмо тричі на день читаю // І всіх вас на все добре навчаю, // Од вас я зріхів більше маю: ...*» [9, с. 207–208].

Маркована пестливістю словотвірна форма *козаченько*, яка в тлумачному словнику має позначку *нар.-поет.* [11, т. 4, с. 210], вживалася самостійно або в складі звертальної формули й свідчила про прихильне, дружнє, подекуди співчутливе ставлення до співбесідника: «*Чогось мені, козаченьки, // Мед-вино не п'ється, // А десь мій син Морозенко // З татарвою б'ється*» [5, с. 248], «*Годі, годі, козаченьки, в обозі лежати! // Ой ходімо під Гусятин жиди рабувати!*» [5, с. 462], «*Ой ходе козак по діброві, // Приблудився до дівки-небоги. // – Дівчинонько, пусти на господу. // – Козаченько, боюсь поговору*» [9, с. 230]. Побудовані на основні паралелізму рядки «– *Малесенький соловейко, чом ти не щебечеш? // – Ой рад би я щебетати, та голоса не маю. // Молоденький козаченько, чом не женишся? // – Ой рад би я женитися, та долі не маю*» [16, с. 312] є доказом того, що народ ставився зі співчуттям і вдячністю до своїх захисників і підкреслюють важкість та складність козацького життя. Різко протиставлений козак як представник вільного життя закріпаченим селянам: «*Молодая дівчинонька, // Чого з лиця спала?*» // «*Така тепер, козаченьку, // Панщина настала!*» [5, с. 382]. Дівчина, ніби благаючи про допомогу, звертається до козака й називає його *козаченьком*.

Взагалі для мови ліричних героїв народнопоетичних творів характерним є використання поряд декількох звертань, які різняться між собою способом вираження. Можливо, це зумовлене емоційністю мовлення, складністю відтворюваних життєвих подій, що, власне, і вимагає повторів ь однокореневих слів, і контекстуальних синонімів: «*Ой козаче, козаченько, // Козаче Нечаю! // А є ляхів сорок повків, // За більше не знаю*» [5, с. 230]. Такого типу звертальні конструкції, як правило, властиві промовам-закликам козацьких ватажків, наприклад: «*Козаченьки, рідні братці, // Молоденькі! // Сідлайте ж ви кониченьки, // В чисте поле гулять, // В чисте поле гулять, // Турка-шведа воювать*» [5, с. 334], «*Дітки ж мої, січові козаченьки, // Гей, ви сідлайте ж коні вороненькі // Та й до хана ми поїдемо в гості, // Аж до його ясно ханської моці, // Там наробимо ми великого дива, // Там наварим кривавого пива!*» [5, с. 271]. Зафіксований також діалектний фонетичний варіант *козачейки*, що свідчить про народнорозмовну стихію твору. Це, у свою чергу, як вдало дібраний художній прийом, підкреслює реальність описуваної в пісні події, її життєвість, бо пан Борейко до воеводи говорить: «*А вже ж мені з козаками воювати годі! // Годі, годі, козачейки, з вами воювати, // Йдіть до міста Сатанова жидів рабовати!*» [5, с. 464].

Синонімом до слова *козак* виступає етикетна лексема *чорноморець*, яка вживається в історичних піснях і в ролі звертання. «Словник української мови» слово *чорноморець* не фіксує. У козацьких піснях воно використовується на позначення козаків, які вели визвольну боротьбу морськими шляхами: «*Ой піднімайте, та чорноморці, // Паруса угору, – // Б'є турчин з Кермену // З пушок на тривогу!*» [5, с. 646], «*А писала судариня та дрібненькі листи: // А верніться, чорноморці, та на Січ рибу їсти*» [5, с. 580]. Етикетний епітет *славний* передає захоплення ліричного героя силою та відвагою чорноморців: «*Підіть, славні чорноморці, // Дунаєм водою, // Одберете весь запас турецький, // І лодки з ордою*» [5, с. 646]. Подекуди лексема *чорноморець* виступає прикладкою до іменника *козак*, оформлюючи родо-видові відношення між цими поняттями: «*Не тікайте, козаки-чорноморці, // Не велю вас у рекрути брати*» [5, с. 544].

Часто до рядових козаків зверталися за допомогою слова *запорожець*, яке подається у «Словнику української мови» як історизм зі значенням: «*Українські козаки, які жили в пониззі Дніпра за порогами в XVI – XVIII ст.*» [11, т. 3, с. 274]. Наприклад: «*А здорові, запорожці, // Прошу вас сідати: // Ось дав мені господь сина, // Буду в куми брати!*» [5, с. 479], «*Перекопський комендант // Запорожцям дає знать: // «Ой годі ж вам, запорожці, // В Калантаї пробувать»*» [5, с. 347]. Як правило, запорожці постають перед читачами *славними* та *молодими*. Компоненти звертальної формули *славний запорожець* у піснях стоять поряд: «*Ой не жалуйте ви, славні запорожці, // Й на московських генералів, // Ох, жалкуйте ви, славні запорожці, // Й та на своїх вражих панів*» [5, с. 565], «*Гей, не річ моя, славні запорожці, // Переміни давати, // Гей, просіть собі, славні запорожці, // У цариці заплати!*» [8, с. 54], «*Ой нуте, хлопці, // Славній запорожці, // З коней та по долу!*» [5, с. 522]. Етикетний же епітет *молоді* в нестягненій формі

використовувався окремо від означуваного слова *запорожці* і займав лише постпозицію, що сприяло більшому емоційному забарвленню: «Гей, ви, **запорожці**, гей, ви, **молоді**, // Да де ж ваші жупани? // Ой наші жупани поносили пани, // Самі ми пропали! // Гей, ви, **запорожці**, гей, ви, **молоді**, // Ой де ж ваші стиси? // Ох і наші стиси у пана у стрісі, // Самі ми у лісі! // Гей, ви, **запорожці**, гей, ви, **молоді**, // Та де ж ваші рушніці?...» [8, с. 52], «Ой ви, **запорожці**, ой ви, **молоді**! // Повдавались один в одного, як браття ріднії. // Ой ви, **запорожці**, ой ви, **молоді**, де ж ваші коні?» // «Наші коні в пана на припоні, самі ж ми в неволі!..» // «Ой ви, **запорожці**, ой ви, **молоді**, де ж ваші узди?» // «Наші узди в коней на занузді, самі ж ми у нужді!» і т. д. [5, с. 566]. За допомогою анафори, утвореної повтором звертальної формули *славні запорожці* або *запорожці молоді*, передається співчуття мовця до представників козацького товариства, а порівняльний зворот як *браття ріднії* підкреслює міцну єдність та вірність між співрозмовниками. Фіксуємо звертання, де слово *запорожці* виконує роль прикладки стосовно іменників *браття*, *молоді*, *хлопці*: «От вам, **браття запорожці**, // Грошей по коробці, // Та не ведіть ви мене, Бардака, // В Конотоп в колодці» [5, с. 538], «Ой ви, **хлопці, хлопці-запорожці**, // А не ходіть ви битим шляхом, // А не вганяйтесь у Польщу за ляхом» [5, с. 296], «Гей, **молодці-запорожці**, татарва лякає! // Не дрімайте, **товариші**, бо в руки зламає, // Збирайтесь докупоньки та сідлайте коні, // Тії коні воронії, що ждуть на припоні!» [5, с. 268–269]. У такому контексті етикетна лексема *запорожці* набуває значення «хоробра завзята людина, захисник». Ввічливе, шанобливе ставлення виражається звертальною формулою *панове запорожці*: «**Ой панове-запорожці**, хіба ж то вам слава, // Що в кайданах та забитий лежить у вас Сава» [5, с. 470]. При звертанні до козаків часто поряд з іменником *запорожці* вживаються емоційно-оцінні прикладки *славні хлопці*, *друзі молоденькі*, *добрі молодці*: «**Запорожці**, ой ви, **славні хлопці**, // Будьте й тепер, як були, молодці, // Не ходіть ви битими шляхами, // Не вдавайтесь в Польщу за ляхами...» [5, с. 297], «**Не журіться, запорожці, друзі молоденькі!**» [5, с. 269]. Отже, читач дізнається про позитивне ставлення ліричного героя до козаків. У словах цариці, яка любила козаків за їхню здатність оборонятися від турецько-татарських нападів, вжито засоби мовленнєвого етикету як одного зі способів маніпулювання людьми: «Ой ви, **запорожці**, ви, **добрі молодці**, не бійтесь нічого, // Дам я землю по-прежньому, по Самар-границю» [5, с. 575]. Використовуються рядки зі звертаннями *запорожці* та *славні молодці* або *хлопці* та *славні запорожці* як анафора: нанизування апелятивів і повтор того самого рядка свідчить про прагнення героя привернути увагу козаків, передати свої хвилювання, переживання за їхню долю: «**Гей запорожці**, ви, **славні молодці**, та де ваші рушніці?» // «Наші рушніці в царя на столиці, запорожці в темниці». // «**Гей запорожці**, ви, **славні молодці**, та де ваші жупани?» // «Наші жупани поносили пани, запорожці пропали» [5, с. 562], «А де ж ваші, **хлопці**, // **Славні запорожці**, // Та воронії коні?» [...] «А де ж ваші, **хлопці**, // **Славні запорожці**, // Козацькі рушніці?» [5, с. 522]. З інтонацією прохання звучать слова-молитви рідних: «Ой ви, **галочки-сизокрилички**, // Підніміться вгору, // Ой ви, **хлопці, славні запорожці**, // Верніться додому!» [12, с. 22]. Ця строфа, побудована на паралельному зверненні до сил природи та до запорожців, відображає велике бажання народу повернути захисників живих і неушкоджених. Синонімічними є звертання *браття* та *славні запорожці* у контексті історичної пісні: «Ей, нумо, **браття, славні запорожці**, // Вороні коні сідлати» [5, с. 583]. Такі звертання свідчать про щирі, чисті, дружні стосунки між запорозьким чоловіцтвом.

Широко представлені в пісенному фольклорі звертання до малого хлопка, джури, цюри, хлопа. У тлумачному словнику лексема *хлоп* має таку дефініцію «Селянин, мужик взагалі або кріпак» [11, т. 11, с. 83], а слово *джура* – це «зброносець у козацькій старшині» [11, т. 2, с. 263], *хлопак* і *цюра* подаються як діалектні і означають відповідно «хлопець» [11, т. 11, с. 84] і «джура» [11, т. 11, с. 254]. Якщо лексема *цюра* в ролі звертання функціонує не тільки в історичних та соціально-побутових піснях, а й у календарно-обрядовій ліриці, то інші названі лексеми – переважно в історичних та соціально-побутових: «**Ой цюро, цюро, ти вірний слуго!**» [7, с. 216], «Ой сідай, **джуру**, сідай, малий, коня вороного» [5, с. 193]. Як правило, лексеми *джура*, *хлопко*, *цюра* та їх фонетичні варіанти функціонують у ролі звертання разом з постпозитивним епітетом *малий* (або його пестливими формами), компоненти таких звертальних конструкцій переважно вживаються окремо один від одного: «Та не гаразд, **джуру**, та не гаразд, **малий**, від ляхів тікати, // Та не гаразд, **джуру**, та не гаразд, **малий**, козацьку славу пакувати» [5, с. 194–195], «Ох, сідай, **хлопче**, // Та сідай, **малий**, // Кониченька вороного» [5, с. 228], але «Ой ти, **хлопчику малесенький**, // Да подай лучок да тугесенький, // Ще й три стрілочки!» [5, с. 120]. З прикладів видно, що згадана звертальна формула в більшості творів повторюється, виконуючи при цьому стилістичну та текстотвірну роль. З-поміж діалектних варіантів при звертанні до зброносця в текстах фіксуємо лексеми: *жура* («– Сідай, **журу**, коня вороного, а под мене гнідого старого, ...» [16, с. 362]), *журах* («Та сідай, **журах**, та сідай, **малий**, // Коня вороного, // А під себе, **та малий хлопче**, // Та коня буланого» [5, с. 221–222]), *чура* («Ой, сідай же, **чуру малий**, коня вороного, // А під себе, **чуру малий**, гнідого старого!» [5, с. 229]), *хлоп* («Та сідай, **хлопе**, та сідай, **малий**, // Коня вороного, // А під мене, **та малий хлопе**, // Старого гнідого» [5, с. 220 – 221]), *цюра* («Сідай, **цюро**, собі коня, // А мені другого!» [5, с. 223]).

Образ козацької старшини також наявний в історичних та соціально-побутових піснях. До представників старшини звертаються козаки, їхні батьки, інші представники: «Де мати ридає, // Всю старшину збирає: // **Ой старшина моя мила**, // Випускайте мого сина» [5, с. 596].

Гетьман у народнопоетичних творах стає уособленням справедливості й честі. Звертання до нього оформлюється за допомогою іменника *гетьман* та власної назви (ім'я або прізвища): «*Утікаймо скорій, гетьмане Мазепо, з Полтавського // Тоді вони утікали усі з-під Полтави*» [5, с. 326]. Повтор свідчить про відтворення в пісні спонтанного живого мовлення: «*Ой як же та маю, гетьмане Мазепо, тебе ізражати, // Коли ти будеш, гетьмане Мазепо, добре починати?*» [5, с. 325]. Іменник *гетьман* входить до складу звертальної формули *пан гетьман*, яка підкреслює шанобливе ставлення до співрозмовника: «*Ой пане гетьмане, були в бусурмана: // Багацько в чортяки всякого надбано!*» [5, с. 66]. Сполучаючись з інтимізуючим займенником *мій* або *наш*, лексема *гетьман* утворює звертальну конструкцію, використання якої можливе між людьми, які відчувають душевну спорідненість, мають довірливі стосунки: «*Пусти ж мене, пане, пусти ж, мій гетьмане, // Буду бога молити, доки тебе стане*» [5, с. 563]. Розірвання звертальної формули *пане мій гетьмане* автоматично зміщує логічний наголос із першого слова на інтимізуючий займенник, що акцентує увагу на прихильності ліричного героя до козацького ватажка. На підтвердження того, що між гетьманом та козаками були дружні родинні стосунки, наведемо приклади звертання до представника старшини, виражені назвою спорідненості *батько*: «*Чолом, пане наш, гетьмане, чолом, батьку наш! // А вже нашого товариства багацько не маеш!*» // «*Ой як же ви, панове-молодці, ой як ви ставали, // Що ви своє товариство навкі втерjali?*» // «*Становились, пане гетьмане, плечем об плече, // Ой як крикнуть вражі ляхи: // Упень посічем!*» [5, с. 233]. Ввічливе звертання *пане гетьмане* та шанобливе звертання *батьку наш* відтворюють дружню, теплу атмосферу, яка панувала між козаками й козацькою старшиною. Серед етикетних епітетів, які вживалися поряд зі словом *гетьман*, можна назвати *любий, запорізький, славний*. Усі вони є характеристиками, які дав ліричний герой народному ватажку Богдану Хмельницькому: «*Ой гетьмане запорізький, ой любий Богдане, // Чом ти чорні сукні носиш, поважний наш пане?*» [5, с. 124], «*Ой Богдане, батьку Хмелю, // Славний наш гетьмане! // Встала наша Україна // На вражого пана*» [5, с. 240]. Співчуттям пройняті рядки історичних пісень. У створенні такої інтонації велику роль відіграє повтор звертальних формул: «*Ой Богдане, Богдане, запорізький гетьмане, // Да чому ж в чорнім ходиш да в чорнім оксамиті?*» [5, с. 124], «*Ой гетьмане, гетьмане, // Запорізький Богдане! // Почому ти ходиш // У чорному сукнаменті?*» [5, с. 125]. У деяких народнопоетичних творах відчувається поєднання іронії з розпачем, що вдало підкреслено багаторазовим повтором попарно поєднаних звертальних конструкцій: «*Ой спасибі, Хмелю, // За твою пораду, // Що з'єднав ти нас з Москвою, // З рідними братами! // Ой Богдане, батьку Хмелю, // Славний наш гетьмане! // Ой Богдане Хмелю, // Славний наш гетьмане!*» [5, с. 240]. Маркована пестливим значенням форма *гетьманоньку* наявна в чемних проханнях козаків: «*Пусти ж мене, гетьманоньку, з Самари додому! // Ой боже мій, розігрався коник підо мною!*» [12, с. 51], «*Не куй мене, гетьманоньку, к мідяной гарматі, // Прикуй мене, гетьманоньку, к білої кроваті!*» [12, с. 51].

Часто вживається в історичних, соціально-побутових піснях етикетна лексема *атаман*. Слово *атаман* в історичних творах вживалося в значенні, яке подає тлумачний словник: «*Виборний або призначений ватажок козацького війська*» [11, т. 5, с. 801]: «*Заверни си, отамане, – лихо меш гостити*», – // *Ой легіні його просять, а Довбуш говори: ...*» [5, с. 443]. Стилістично нейтральними є звертання до отамана уврядках: «*Глянь, отамане, // Вже світ настає, // Ой уже ж наше // То товариство // Коней сідлає!*» [5, с. 457], «*Та благослови, отамане, Саву звоювати, // Нехай не йде мій син Сава церков грабувати*» [5, с. 471]. Зрідка вживається фонетичний варіант *атаман*, який, можливо, зумовлений впливом російської мови: «*Атамане, атамане, атамане, атамане, батьку мій, // Возьми мої воли, вози, гей, гей, гей, // Да й ступай додому, да не кажи отцю, матці, що я нездоров, // Молоденькій дівчиноньці, гей, гей, що я чуть живий*» [16, с. 320], «*Не бий мене, отамане, // Не бий мене пане!*» [12, с. 147]. Шанобливе ставлення до керманіча відчувається у звертальній формулі *пан отаман*, іменник *атаман* інколи може використовуватися в ролі прикладки: «*Ой ти, пане-отамане, // Лягай спати, не думай, // А ви, хлопці молодії, // Вибирайтесь за Дунай!*» [5, с. 286]. Вживання етикетного словосполучення *пан отаман* характерне для соціально-побутових пісень. Залучення до складу звертання інтимізуючих займенників *мій*, *наш* свідчить про прихильне, приязне ставлення до керівника, а перехід від однини до множини – про повагу підлеглих та дотримання субординації: «*Вибачайте, отамане, я – Олекса Довбуш!*» [5, с. 436], «*Ой звиніте, пане отамане, // Не сподіялися, ...*» [12, с. 44]. Яскравого емоційного забарвлення набуває звертання *батьку отаман*, що властиве мові ліричних героїв історичних пісень: «*Та встань, батьку отамане, кличуть тебе люде, // Ой як станеш ти на бапти – москаля не буде!*» [5, с. 559], «*Вставай, батьку отамане, годі тобі спати, // Та й підемо до цариці милості прохати*» [5, с. 570]. Компоненти формули *батьку отаман* можуть стояти окремо або в поетичних рядках використовуватися як контекстуальні синоніми, як наслідок, – акцентується увага на вживаній етикетній лексемі *батьку*, тобто назві особи, яка вказує на кровну спорідненість, використана щодо чужої людини, що є доказом шанобливого ставлення хлопців-козаків до отамана: «*Ой ти, батьку, ой ти, отамане! // Скажи мені за ті переправки*» [5, с. 293], «*Ой батьку наш отамане, що маси робити? // Без коней ми, наче орли, що в степу підбиті*» [5, с. 269]. Роль етикетного епітета при лексемі *атаман* виконував прикметник *славний*: «*Батьку, славний отамане! // Що маєш робити? // Без коня ти що такеє? – // Як орел підбитий!*» [5, с. 269]. Уживання такого епітета обумовлене реальними життєвими подіями, це не безпідставні компліменти, а реальне відбиття властивих рис

справжнього ватажка козацького війська. Різноманітні звертання до отамана сприяють утворенню експресивних повторів – *«Отамане, отамане! Ой ти, батьку наш! // Пусту мене в чисте поле конем погуляти // Да тих кучих препоганих з коней поспихати!»* [5, с. 527]. Вони свідчать про залучення до пісенного фольклору живомовного компонента з властивими тільки йому емоційністю, непередбачуваністю, динамічністю.

Субстантивованій іменник *кошовий*, тобто *«вождь, отаман козаків на Запорізькій Січі»* [11, т. 4, с. 317], сполучаючись із словом *пан*, – ввічливе звертання, яким широко послуговувались козаки в розмові з ватажком: *«Та позволь, позволь, пан кошовий, // Нам на бапти стати, // Нам старшому генералу // З пліч голову зняти»* [5, с. 557], *«Прибудь, прибудь, пан кошовий, // А через чотири часа, // Сам ти побачиш, подивися, що несла наша»* [5, с. 348]. Етикетна лексема *кошовий* зрідка ускладнюється прикладкою, вираженою прізвищем, і має нейтральне стилістичне забарвлення: *«Ой пише, пише сотник Поголоцький // Та до кошового Харка листи: // «Ой прибудь, прибудь, кошовий Харку, // Та до моєї господи в гості!»* [5, с. 649]. Звертальна формула, утворена сполученням іменника *кошовий* із назвою спорідненості *батько*, підкреслює прихильне ставлення ліричного героя до кошового: *«Стережися, батьку кошовий, // Щоб не було зради...»* [5, с. 576].

Ліричні герої народних пісень при звертанні до керівника сотні використовують етикетні лексеми *сотник* і *соцький*. Історизм *соцький* означає *«особ [у], яка очолювала сотню»* [11, т. 9, с. 477], вживається в ролі звертання самостійно, є нейтральним за своїм стилістичним забарвленням: *«Чекай, соцький, най стану, // Най шапку іздійму, // Родині ся відклоню»* [5, с. 599], *«Давай, соцький, // Тройку коней вороних // Та повезем до прийому // Хлопців молодих!»* [8, с. 121]. Натомість іменник *сотник* функціонує в етикетній ролі поряд із власною назвою (зазвичай прізвищем означуваної особи) або з іменником *пан* і передає ввічливе ставлення до *«особ [и], яка очолювала сотню, обиралася спочатку козаками, а згодом призначалася гетьманом або царем»* [11, т. 9, с. 472] і відповідно відображає загальні норми поведінки і дружні, довірливі, чесні стосунки між рядовими козаками та керівником: *«Годі, годі, сотнику Гонта, у степу стояти, // Ходи з нами, козаками, Умань грабовати»* [5, с. 520], *«Ступай, ступай, Шило сотнику, в Богуслав із нами»* [5, с. 514], *«Ой чого ти, пане сотнику, чого зажурився?»* [5, с. 511].

Паралельно вживаються етикетні агенти *осавула* і *осаул* (тобто його діалектний фонетичний варіант). Отаман, прагнучи врятувати своїх товаришів, звертається до них: *«Ой ти, соцький, осавула, // Сідлай коні вороні // Та поїдем доганяти // Славні хлопці молоді!»* [5, с. 286]. Із метою вблагати осавула селяни звертаються до нього *осавуле ти наш*. У наведеному прикладі інтимізуючий займенник, який у більшості випадків вказує на прихильне ставлення учасників розмови один до одного, вжитий формально, шаблонно: *«Осавуле ти наш! // Ой не гони на панцину рано нас, // Бо як будеш на панцину рано гнать, // То ми підем за границю зароблять, ...»* [5, с. 363]. Підбадьорливо звучить у поетичних рядках звертання *осаули молоденькії*: *«О нуте ж ви, осаули молоденькії, // Ой збирайте ви худобу запорожецькую, // Вичищайте кониченьків все українських, // А сідлайте сіделечка все черкаськії: // Ой уранці запорожці – на Дунай широкий!»* [5, с. 573]. Етикетний епітет *молоденькії*, виражений нестягненою формою прикметника, надає висловлюванню більшого ліризму, щирості.

Отже, у статті ми розглянули етикетні лексеми, які широко вживаються в історичних піснях і відбивають мовний етикет козацького товариства: *козак, чорноморець, запорожець, джура, старшина, гетьман, отаман, кошовий, сотник, осавула*. З-поміж них виокремлюємо стилістично нейтральні слова (*соцький, десятицький*) та емоційно забарвлені: народнопоетизм *козаченько*, діалектизми *козачейко, журах*, демінутив *гетьманоньку*. Етикетні агенти в козацьких піснях беруть участь в утворенні синтаксичних стилістичних фігур – паралелізму та епіфори. Назви осіб за родом діяльності як етикетні звертання збагачують мову творів, свідчать про панування ввічливих та дружніх стосунків між членами козацького товариства та передають шанобливе ставлення запорожців до представників козацької старшини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Годована М. П. Автохтонні та запозичені назви осіб за видом діяльності в українській мові / М. П. Годована // Українська термінологія і сучасність : Зб. наук. праць. – Вип. 7. – К., 2007. – С. 99–101.
2. Дідківська Г. Назви осіб за професією у сучасній українській мові (лексико-семантичні особливості) / Г. Дідківська // Мовознавство. – 1969. – № 5. – С. 18–23.
3. Журавльова Н. М. Відображення мовного етикету запорозьких козаків у народних історичних піснях / Н. М. Журавльова // Вісник Харківського національного університету. – № 491. Філологія. Традиції Харківської філологічної школи. До 100-річчя від дня народження М. Ф. Наконечного. – Харків, 2000. – С. 662–666.
4. Закревська Я. В. Нариси з діалектного словотвору в ареальному аспекті / Я. В. Закревська. – К. : Наук. думка, 1976. – 163 с.

5. Історичні пісні [зб. вступ. стаття, впор. І.П. Березовського, М.С. Родіної]; за ред. М.Т. Рильського і К.Г. Гуслистого. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – 1076 с.
6. Ковалик І. І. Категорія слов'янських демінутивів з суфіксом –иц-а (-іс-а) / І.І. Ковалик // Доповіді та повідомлення Львівського державного університету. – Львів : Вид-во Львівського університету, 1957. – Вип. 7. – Ч. 1. – С. 52–56.
7. Колядки та щедрівки. Зимово обрядова поезія [за заг. ред. О.І. Дея]. – К. : Наукова думка, 1965. – 804 с.
8. Народна лірика [упоряд., передмова та примітки М.П. Стельмаха, І.О. Синиці]. – К. : Радянський письменник, 1956. – 400 с.
9. Народні пісні в записах Івана Манжури [упоряд. О.І. Дея]. – К. : Музична Україна, 1974. – 350 с.
10. Рекрутські та солдатські пісні. [ред. кол. : О.І. Дей (голова), М.М. Гордійчук, К.Г. Гуслистий та ін. Упорядкували: А.Л. Іоаніді, О.А. Правдюк] АН УРСР Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М.Т. Рильського. – К. : Наукова думка. – 1974. – Серія «Українська народна творчість». – 624 с.
11. Словник української мови : в XI т. – К. : Наукова думка, 1971–1980.
12. Соціально-побутові пісні [упоряд. та вступ. ст. О.М. Хмільовської]. – К. : Дніпро, 1985. – 331 с.
13. Сучасна українська літературна мова : Стилїстика / АН УРСР Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні / [за заг. ред. І.К. Білодіда, відп. ред. Г.П. Їжакевич. – К. : Наук. думка, 1973. – 590 с.
14. Сучасна українська літературна мова : Лексика і фразеологія / АН УРСР Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні / [за заг. ред. І.К. Білодіда, відп. ред. М.А. Жовтобрюх. – К. : Наук. думка, 1973. – 440 с.
15. Українська мова: Енциклопедія [редкол. : В.М. Русанівський (співголова), О.О. Тараненко (співголова), М.П. Зяблюк та ін.]. – [2-ге вид., випр. і доп.]. – К. : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М.П. Бажана, 2004. – 824 с.
16. Фольклорні записи Марка Вовчка та Опанаса Марковича. – К. : Наукова думка, 1983. – 525 с.

УДК 811.161.2'373'2

ГІДРОНИМИ В ХУДОЖНІЙ СИСТЕМІ ТВОРУ А. КАЩЕНКА «ОПОВІДАННЯ ПРО СЛАВНЕ ВІЙСЬКО ЗАПОРОЗЬКЕ НИЗОВЕ»

Драган Ю.М., здобувач

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

Стаття присвячена дослідженню особливостей вживання гідронімічних назв та їх словотвірної системи як засобу відтворення місця військових подій у романі А. Кащенко «Оповідання про славне Військо Запорозьке низове».

Ключові слова: гідронім, топонім, козацтво, бойові походи.

Dragan Yu. M. ГИДРОНИМЫ В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ СИСТЕМЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ А. КАЩЕНКО «РАССКАЗ О СЛАВНОМ ВОЙСКЕ ЗАПОРОЖСКОМ НИЗОВОМ» / Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара, Украина.

Статья посвящена исследованию особенностей употребления гидронимических названий и их словообразовательной системы как средства отображения места военных событий в романе А. Кащенко «Рассказ о славном Войске Запорожском низовом».

Ключевые слова: гидроним, топоним, казачество, боевые походы.

Dragan Yu.M. "HYDRONUMS IN THE ART SYSTEM WORKS A.F. KASCHENKO "THE STORY GLORIOUS BASILAR ARMY OF ZAPORIZHZHIA" / Oles Gonchar Dnipropetrovsk National University, Ukraine.

The article takes a look at the features it can happen that the names and their use of system as a way to display the of military events in the novel of A.F. Kashchenko "The story glorious basilar army of Zaporizhzhia".

Key words: hydronum, the place-name, the Cossacks, military marches.

Творча спадщина Андріана Кащенко в роки радянської влади була вилучена з освітніх і наукових установ через певні ідеологічні засади. Вона підлягала табу аж до здобуття Україною незалежності. Настав час не тільки повернути художні твори митця, які ще за його життя користувалися особливою популярністю, але й